

İran'ın Orta Asya Politikası: Siyasi, Askerî, İktisadi ve Kültürel İlişkiler Üzerinden Bir Değerlendirme

Doğacan BAŞARAN*
Emrah KAYA**

Özet

Sovyetler Birliği'nin 1991 senesinde dağılmasının ardından Orta Asya'da bir güç boşluğu oluştuğu vakit İran bölgedeki gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. Diğer yandan İran'ın Orta Asya politikası, dış politikasındaki ideolojik-idealiste söylemlerin retorikten ibaret olduğunu gözler önüne sermiştir. Çünkü Tahran, söz konusu bölgeyi bilhassa yaptırımların aşılması noktasında bir "kaçış güzergâhı" olarak değerlendirerek bölge devletleriyle faydacı ve gerçekçi ilişkiler geliştirmeye özen göstermiştir. Orta Asya devletleri çerisinde Fars soylu bir kimliğe sahip olan Tacikistan dışındaki diğer dört devletin (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) Türk kökenli oldukları bilinmektedir. Bu keyfiyet ise İran'ın bölgeyle olan münasebetlerini sınırlandıran etkenlerin başında gelmektedir. Özellikle Türk dünyasında yürütölen bütünleşme politikaları, İran'ın bölgedeki etkisinin zayıflamasına yol açmaktadır. Bu durumun farkında olan Tahran yönetimi ise bölge başkentleriyle faydacı temelde ilişkiler teşkil etmek suretiyle Orta Asya'da varlık göstermeye çalışmaktadır. Bu makalede İran'ın Orta Asya Cumhuriyetleri ile olan münasebetleri siyasi, askerî, iktisadi ve kültürel boyutlara odaklanmak suretiyle incelenmektedir.

Yöntemsel olarak içerik çözümlemesinin benimsendiği bu çalışmada Türkçe ve İngilizce kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu kapsamda makaleler, düşünce kuruluşlarının raporları/analizleri ve medya kuruluşlarında yer alan haberler değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Böylece İran'ın Orta Asya politikasına dair bütüncöl bir perspektif ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran, Orta Asya, Siyaset, Askeriye, İktisat, Kültür

Iran's Central Asia Policy: An Evaluation of Political, Military, Economic and Cultural Relations

Abstract

When a power gap arose in Central Asia after the collapse of the Soviet Union in 1991, Iran did not remain indifferent to the developments in the region. On the contrary, Iran's Central Asia policy has revealed that the ideological-idealistic discourses in its foreign policy are only rhetoric. Because Tehran has paid strict attention to developing pragmatic and realistic relations with the states of the region by considering the region in question as an "escape route" especially for overcoming the sanctions. It is known that the four states (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan) other than Tajikistan, which has a Persian ancestry among the Central Asian states, are of Turkish origin. This circumstance is one of the factors limiting Iran's relations with the region. Especially the integration policies carried out in the Turkic world led to the weakening of Iran's influence in the region. Being aware of this situation, the Tehran administration attempts to make a presence in Central Asia by establishing relations with regional capitals on a pragmatist basis. The political, military, economic, and cultural dimensions of Iran's relations with the Central Asian Republics are analysed in this article.

In this study, in which content analysis was adopted methodically, Turkish and English sources were used. Articles, reports/analyses of think tanks and news in media organisations were evaluated within

* Dr., Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM) Uluslararası İlişkiler Uzmanı, E-mekup: basarandogacan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5055-5069

** Dr., ANKASAM Orta Asya Uzmanı, E-mektup: emrahkaya0407@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6873-8309

this scope. Thus, a holistic perspective on Iran's Central Asian policy has been attempted to be put forward.

Keywords: Iran, Central Asia, Politics, Military, Economics, Culture

Giriş

İran, 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'nin ardından ulusal kimliğini İslam dininin Caferi mezhebi çerçevesinde 12 İmam Şiiliği doğrultusunda inşa etmiştir. Dolayısıyla bu kimlik tanımlaması, ülkenin ulusal çıkar ve tehdit algılamalarını şekillendirmiştir. Bu kapsamda Tahran yönetimi, bir yandan Şiilerin dini ve siyasi kiblesi olarak konumlanmaya çabalarırken diğer taraftan da İslam dünyasının liderliğini üstlenmeye çalışmıştır.¹ İran'ın bu yaklaşımı, dış politikada kullandığı söylemlere de yansımıştır. Bu çerçevede Tahran yönetimi, ağırlıklı olarak "İslam kardeşliği" ve "mustazaflarla (ezilenlerle) dayanışma" gibi söylemler kullanmayı tercih etmiştir.² Bu doğrultuda İran, 1979 yılından sonra dış politikasını "haydut devlet veya büyük şeytan"³ olarak tanımladığı Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve onun bölgedeki en önemli müttefiki olan ve "küçük şeytan"⁴ şeklinde nitelendirdiği İsrail ile mücadele üzerinden inşa etmiştir. Bu yüzden İran'ın, dış politikada anti-emperyalist bir duruşa sahip olduğu söylenebilir. Üstelik bu anti-emperyalist konumlanma, İslam Devrimi'nin ideolojik önderi olan Ayetullah Ruhullah Humeyni döneminde "Ne Doğu Ne Batı"⁵ sloganı etrafına gerçekleşmiş ve Tahran yönetimi, yalnızca ABD'ye değil; Sovyetler Birliği'ne de mesafeli yaklaşıma gayret etmiştir. Diğer taraftan İran-İrak Savaşı (1980-1988) zamanla İran hükûmetinin Sovyetler Birliği yapımı silahlara ve askeri teknolojiye yönelmesine yol açmıştır. Böylece Tahran-Moskova hattındaki münasebetlerde mevcut mesafe ortadan kalkmıştır. Kuşkusuz bu durumun meydana gelmesinde ABD liderliğindeki Batılı aktörlerin İran'a uyguladıkları yaptırımlar da belirleyici rol oynamıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Orta Asya'da herhangi bir bağımsız devletin bulunmaması hasebiyle Tahran yönetiminin bölgeye olan ilgisinin 1991 öncesinde son derece sınırlı düzeyde kaldığı ifade edilebilir. Bir anlamda Tahran, Moskova'yı rahatsız edecek adımlar atmaktan imtina etmiştir. Fakat 1991 senesinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya'da bir güç boşluğu olduğu vakit İran bölgedeki gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. Dahası İran'ın Orta Asya politikası, dış politikasındaki ideolojik-idealist söylemlerin retorikten ibaret olduğunu da gözler önüne sermiştir. Çünkü Tahran, söz konusu bölgeyi bilhassa yaptırımların aşılması noktasında bir "kaçış güzergâhı"⁶ olarak değerlendirmek suretiyle bölge devletleriyle faydacı ve realist ilişkiler geliştirmeye özen göstermiştir. Hâlihazırda Orta Asya'da Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan devletleri bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Fars soylu bir kimliğe sahip olan Tacikistan dışındaki diğer dört devletin Türk kökenli oldukları bilinmektedir. Bu keyfiyet ise İran'ın bölgeyle

¹ Başaran, Doğan, İran Dış Politikasında İmparatorluk Vizyonu: Pers Yayılmacılığı, Ankara 2022, s.73.

² Elias, Firas ve Erol, Mehmet Seyfettin, İslam Devrimi Sonrasında İran Dış Politikasının Ummu'l Kura Teorisi Bağlamında Analizi, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 5(1), Mayıs 2021, s. 370.

³ Semiz, Yaşar ve Akgün, Birol, Büyük Orta Doğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri, Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 5(9), 2009, s. 170.

⁴ Güzel, Şule, "Devrim İhracı" Politikaları Kapsamında İran İslam Devrimi ve Etkileri, Akademik Kaynak, <https://www.akademikkaynak.com/wp-content/uploads/2018/09/DEVR%C4%B0M-%C4%B0HRACI-POL%C4%B0T%C4%B0KALARI-KAPSAMINDA-%C4%B0RAN-%C4%B0SLAM-DEVR%C4%B0M%C4%B0-VE-ETK%C4%B0LER%C4%B0.pdf>, (02.02.2023).

⁵ Yeğin, Abdullah, Devrimin 35. Yılında İran Dış Politikası, SETA Perspektif, 31, Şubat 2014, s. 1.

⁶ Başaran, Doğan, Realizm-İdealizm İkilemi Bağlamında İran'ın Dış Politika Yönelimlerine Teorik Bir Bakış, Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 1(2), İran Özel Sayısı, 2017, s. 234.

olan münasebetlerini sınırlandıran etkenlerin başında gelmektedir. Özellikle Türk dünyasında yürütülen bütünleşme politikaları, İran'ın bölgedeki etkisinin zayıflamasına yol açmaktadır. Bu durumun farkında olan Tahran yönetimi ise bölge başkentleriyle faydacı temelde ilişkiler teşkil etmek suretiyle Orta Asya'da varlık göstermeye çalışmaktadır. Bu bölümde İran'ın Orta Asya Cumhuriyetleri ile olan münasebetleri siyasi, askerî, iktisadi ve kültürel boyutlara odaklanmak suretiyle incelenmektedir.

Yazın ve Yöntem

Türkçe yazında İran'ın Orta Asya politikasına ilişkin çok sayıda araştırma bulunduğu ifade edilebilir. Bu çalışmalar hakkında derli toplu bir şekilde aşağıdaki değerlendirme yapılabilir: Atay Akdevelioğlu "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları"⁷ başlıklı makalesinde söz konusu ülkenin Orta Asya'ya yönelik politikasına ilişkin önemli tespitlerde bulunmaktadır. Benzer bir şekilde Kaan Dilek tarafından kaleme alınan "Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlıklarının 20. Yılında İran'ın Orta Asya Politikası" başlıklı araştırma raporu⁸ İran'ın Orta Asya politikasını genel ve bütüncül bir noktadan ele almaktadır. Öte yandan Dinmuhammed Ametbek'in kaleme aldığı "İran ve Orta Asya: Tarih, Kültür ve Politika"⁹ başlıklı rapor ise Tahran yönetiminin bölge politikasına ilişkin mühim bilgiler barındırmakta dolayısıyla da İran'ın bölge politikasının anlaşılmasına önemli bir katkı sunmaktadır. Diğer yandan Abdrasul Isakov tarafından yayımlanan "Şehname'nin İran Dış Politikasındaki Yeri: Orta Asya Cumhuriyetleri Örneği" başlıklı makale, İran'ın Orta Asya politikasında kültür diplomasisinin aydınlatılması noktasında Türkçe yazına mühim bir katkıda bulunmaktadır.¹⁰ Ayrıca Şevket Şeker'in kaleme aldığı "Pragmatizm ve Yaptırım Kısacasında İran'ın Orta Asya Politikası" başlıklı makale¹¹ ise daha ziyade meselelerin kuramsal boyutuna ve yaptırımlara odaklanmaktadır.

Tüm bu bilgilerden hareketle, yazındaki temel çalışmalara bakıldığında, İran'ın Orta Asya politikasının derinlemesine analiz edildiği çalışmaların 2017 senesinden sonraki güncel olaylar açısından eksik kaldıkları görülmektedir. Söz gelimi Isakov'un makalesi, kültür diplomasisine odaklanırken; Şeker ise İran'ın Orta Asya politikasını daha ziyade kuramsal bir çerçevede ve yaptırımlar üzerinden sınırlandırmaktadır. Bu yüzden İran'ın Orta Asya politikasının daha detaylı bir biçimde analiz edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada söz konusu ihtiyacın giderilmesine dönük mütevazı bir katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

Yöntemsel olarak içerik çözümlemesinin benimsendiği bu çalışmada Türkçe ve İngilizce kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu kapsamda makaleler, düşünce kuruluşlarının raporları/analizleri ve medya kuruluşlarında yer alan haberler değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Böylece İran'ın Orta Asya politikasına dair bütüncül bir perspektif ortaya konmaya çalışılmıştır.

⁷ Akdevelioğlu, Atay, İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları, Uluslararası İlişkiler Dergisi, 1(2), 2004, ss. 129-160.

⁸ Dilek, Kaan, Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlıklarının 20. Yılında İran'ın Orta Asya Politikası, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara 2011.

⁹ Ametbek, Dinmuhammed, İran ve Orta Asya: Tarih, Kültür ve Politika, ANKASAM, Ankara 2017.

¹⁰ Isakov, Abdrasul, Şehname'nin İran Dış Politikası'ndaki Yeri: Orta Asya Cumhuriyetleri Örneği, Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 4(1), Mayıs 2020, ss. 207-239.

¹¹ Şeker, Şevket, Pragmatizm ve Yaptırım Kısacasında İran'ın Orta Asya Politikası, Asya Studies, 6(19), 2022, ss. 229-244.

Kuramsal Çerçeve: İran Dış Politikasında Doğu'ya Bakış Doktrini ve Orta Asya

Uluslararası ilişkilerin güç mücadeleleri üzerinden cereyan ettiğini varsayan realist kuram, devletlerin güçlerini azami seviyeye çıkarmaya çalıştıklarını savunmaktadır.¹² Zira bu yaklaşıma göre devletler, doğası itibarıyla kötü olan varlıklardır. Bu durum, “İnsan insanın kurdudur.” söylemi üzerinden özetlenmektedir.¹³ Buna göre güç, bir devletin diğer aktörler üzerinde dilediği bir şeyi yaptırabilme kapasitesini ifade etmekte ve devletler, hedeflerine ulaşma noktasında her yolu mubah görmektedirler. Söz konusu kuramsal yaklaşım, devletlerin doğası gereği kötü olduklarını dolayısıyla kendi ulusal çıkarlarına ulaşma gayesiyle her türlü araca sıcak bakabileceklerini savunmaktadır. Ayrıca realist kuram bu kapsamda uluslararası sistemin anarşik bir yapıya sahip olduğunu ileri sürmektedir. Böyle anarşik bir yapıda ise istikrarlı ve kalıcı bir barış ortamının tesis edilmesinin kolay olmadığına inanılmaktadır. Bu noktada Hans Morgenthau, Niccolo Machiavelli, Edward Hallett Carr ve Thomas Hobbes gibi ünlü düşünürlerin realizmin fikirsel öncüleri oldukları söylenebilir. Bahsi geçen düşünürler, devletlerin kendi çıkarlarının peşinden koştuklarını ve politikada değerlerden bahsetmenin retorikten ibaret olduğunu dile getirmişlerdir.

Bununla birlikte güç denildiğinde akla gelen ilk şey, her ne kadar askerî unsurlar çerçevesinde sert güce başvurmak olsa da Joseph Nye tarafından uluslararası ilişkiler yazınına kazandırılan yumuşak güç kavramı da devletlerarası münasebetlerin açıklanması noktasında son derece mühim bir yere sahiptir.¹⁴ Buna göre devletler, diğer aktörleri ikna edebilme kapasiteleri doğrultusunda birtakım kazanımlar elde edebilirler. Yani yumuşak güç, aktörlerin sert güç unsurlarına başvurmaksızın diğer siyasi birimlere diledikleri bir şeyi yaptırabilme kapasitelerini ifade etmektedir.¹⁵ Gerek sert güç gerekse yumuşak güç unsurlarına başvuran aktörlerin nihai hedefleri, kendi tehdit algılamaları ve bu bağlamda geliştirdikleri çıkar tanımlamaları doğrultusunda bekalarını sağlayabilmektir. Dolayısıyla devletler, siyasal egemenliklerini sürdürme gayesi doğrultusunda hareket eden aktörler olarak nitelendirilebilirler.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda, İran her ne kadar dini ve ideolojik temelli idealist söylemler benimsese de bu ülkenin kendi çıkarlarını korumak maksadıyla faydacı ve realist bir yaklaşım sergilediği ileri sürülebilir. Nitekim İran, bir yandan “Ne Doğu Ne Batı” söylemiyle bağlantısızlık olgusuna vurgu yaparken, öte yandan uygulamada bilhassa Batı'nın kendisine karşı izlediği yaptırımları es geçmek istercesine “Doğu'ya Bakış” şeklinde formüle edilen bir doktrin benimsemiştir.¹⁶ İran son anılan doktrin aracılığıyla; Doğu Asya (Çin, Japonya, Kuzey Kore, Güney Kore vb.) Güneydoğu Asya (Malezya, Endonezya, Filipinler, Brunei, Laos, Vietnam ve Myanmar vb.) ve Orta Asya (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan) bölgeleriyle ikili ve çok taraflı ilişkiler geliştirmeye çalışmaktadır.

Söz konusu bu doktrin, İran'a yönelik yaptırımlar neticesinde geliştirilmiştir. Bu anlamda doktrin, İran dış politikasında Batı'nın Doğu üzerinden dengelenmesini; yani bir

¹² Keyik, Mehmet ve Erol, Mehmet Seyfettin, Realizme Göre Güç ve Güç Dengesi Kavramları, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 3(1), 2019, s. 14.

¹³ Keohanne, Robert ve Nye Joseph, Power and Interdependence, Harper Collins Publishers, UK 1989, ss. 23-24.

¹⁴ Nye, Joseph S., Soft Power, Public Affairs, New York 2004.

¹⁵ Nye, a.g.e., ss. 4-5.

¹⁶ Azizi, Hamidreza, İran'a Launch of 'Look East' 2.0, Al-Monitor, 8 Ekim 2018, <https://www.al-monitor.com/originals/2018/10/iran-region-regional-security-dialogue-multilateralism.html>, (02.02.2023).

bakıma güç dengesi arayışını temsil etmektedir.¹⁷ Dolayısıyla ABD ve müttefikleri tarafından uluslararası toplumdan tecrit edilmek istenen İran, Doğu'ya yönelmek suretiyle uluslararası kuşatılmışlık durumunu aşma arayışı içerisinde. Diğer bir ifadeyle Tahran, Doğu'yu Batı dünyası ile ilişkilerini dengeleyen bir unsur olarak değerlendirmektedir. Şüphesiz Tahran'ın bu yönelimi benimsemesinde uluslararası güç mücadelesinin temel ekseninin Orta Doğu'dan Asya-Pasifik bölgesine kaymasının önemli bir etkisi olmuştur.¹⁸ Diğer yandan bu durumun ortaya çıkmasında Çin Devlet Başkanı Şi Cinping'in 2013 yılında Kuşak-Yol Projesi'ni uygulamaya koymasından sonra bu devletin ABD'nin hegemonyasına meydan okumaya başlaması da önemli bir rol oynamıştır. Bu anlamda Tahran'ın "Doğu'ya Bakış Doktrini" çerçevesinde Washington'u Pekin üzerinden dengelemeye çalıştığı ileri sürülebilir.¹⁹ Fakat mesele sadece bununla sınırlı değildir.

Yukarıda belirtildiği gibi İran, bahse konu olan doktrin vesilesiyle üç temel bölge ve çok sayıda devlet ile münasebetlerini geliştirmeye gayret etmiştir. Bu doktrin, bilhassa 2005-2013 seneleri arasında gündeme gelmiştir.²⁰ Bunun başlıca nedeni, zikredilen dönemde İran'ın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) yaptırımlarına maruz kalmasıdır. Dolayısıyla İran, BMGK tarafından kendisine uygulanan yaptırımların aşılması amacıyla Doğu dünyasıyla münasebetlerini derinleştirme yoluna gitmiştir. Diğer bir ifadeyle Tahran, mevzubahis stratejiyi, yaptırımların es geçilmesi olarak değerlendirmiştir. Diğer yandan 2013-2018 döneminde ise bu doktrine olan rağbet azaldığı için Tahran, Batılı ülkelerin başkentleri ile ilişkilerini iyileştirme yoluna gitmiştir. Çünkü ABD, ilkin 2018 yılında "Nükleer Anlaşma" olarak da bilinen "Kapsamlı Ortak Eylem Planı"ndan (KOEP) çekilmiş akabinde ise Tahran yönetimi, Avrupalı devletlerin bu planı yaşatma hamlelerinin sonuç vermediğini görmüştür. Bunun üzerine söz konusu doktrin yeniden gündeme alınmıştır. Neticite itibarıyla İran'ın, meseleye kendi ulusal çıkarları doğrultusunda faydacı bir noktadan yaklaştığı söylenebilir. İran'ın bu doktrin çerçevesinde ilişkilerini geliştirmeyi önemseydiği bölgelerden bir diğeri ise Orta Asya'dır. Bu yüzden Tahran yönetimi hem bölge devletleriyle ikili ve çok taraflı siyasi münasebetlerini ilerletmeye çalışmakta ve ekonomiyi ikili münasebetlerin itici gücü haline getirmeye özen göstermekte hem de bölgeye yönelik etkin bir kamu diplomasisi yürütmek suretiyle kültürel anlamda bölgedeki nüfuzunu arttırmanın yollarını aramaktadır. Yukarıda yapılan değerlendirme kapsamında çalışmanın aşağıdaki bölümlerinde İran'ın bölgeyle mevcut siyasi, askerî, iktisadi ve kültürel bağları detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.

Siyasi İlişkiler

İran'ın Orta Asya ülkeleri ile olan siyasi münasebetlerinin ikili ve çok taraflı ilişkiler şeklinde ilerlediği ifade edilebilir. Bu kapsamda Tahran, bir yandan bölge başkentleriyle uluslararası örgütler temelinde çok boyutlu münasebetler tesis etmenin, diğer yandan da söz konusu aktörler ile ikili ilişkilerini derinleştirmenin yollarını aramaktadır. Bu bağlamda ilkin İran'ın bölge ülkeleriyle ilişkileri Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) üzerinden değerlendirilmektedir. İran'ın Orta Asya ülkeleriyle münasebetlerinde ŞİÖ'nün önemli bir yere sahip olduğu ifade edilebilir. Bu örgüt, daha Sovyetler Birliği zamanında Moskova, Pekin, Astana,

¹⁷ Cafiero, Giorgio ve Al Makaleh, Shehab, İran'ın Doğu'ya Bakış Stratejisi, İRAM, 3 Ağustos 2019, www.iramcenter.org/iranin-doguya-bakis-stratejisi, (02.02.2023).

¹⁸ Layne, Christopher, China's Challenge to US Hegemony, *Current History*, 107, 2008, ss. 13-18.

¹⁹ Casarini, Nicola, When All Roads Lead to Beijing. Assessing China's New Silk Road and its Implications for Europe, *The International Spectator*, 51(4), 2016, s. 95.

²⁰ Başaran, Realizm-İdealizm İkilemi Bağlamında İran'ın Dış Politika..., s. 240.

Bişkek ve Duşanbe arasında başlayan sınır düzenlemeleri ile ete kemiğe bürünmeye başlamıştır. Daha sonra 1996 yılında Çin ve Rusya arasında imzalanan Stratejik Ortaklık, iki ülkenin askerî ve güvenlik alanında iş birliğinin önemli adımlarından birini oluşturmuştur. Esasında Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra artan terörizm, radikalleşme ve sınır sorunları, Moskova ve Pekin'in ortak hareket etmesini gerektirmiştir. Diğer taraftan ABD'nin tek kutuplu bir sistem inşa etmeye yönelmesi, Rusya ile Çin'i derinden rahatsız etmiştir. Yaşanan bu gelişmeler çerçevesinde Nisan 1996'da Şanghay Beşlisi (Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan) adı verilen bir oluşuma gidilmiştir. Şanghay Beşlisi, 2001 yılında Özbekistan'ın katılımıyla birlikte ŞİÖ'ye dönüşmüştür.²¹

Yukarıdaki kısa tarihsel arka plandan sonra İran'ın ŞİÖ temelinde Orta Asya ülkeleri ile ilişkileri hakkında şu düşünceler dile getirilebilir: Esasında İran, ŞİÖ ile iş birliğine gitmek suretiyle uluslararası alanda bir bakıma yalnızlıktan kurtulmak istemektedir. Diğer bir ifadeyle İran, Batı'dan gelen baskılar karşısında ŞİÖ üyeliği vesilesiyle stratejik derinlik elde etmeye; yani bir bakıma manevra kabiliyetini artırmaya yönelmiştir. Bu çerçevede 2002 yılında ŞİÖ'ye "gözlemci üye" statüsüyle dâhil olma talebini dile getiren İran, bu konudaki söylemlerini 2004 yılında yaptığı başvuruya somutlaştırmıştır. Nitekim İran, Hindistan ve Pakistan ile aynı zamanda Temmuz 2005'te söz konusu statüyü elde etmiştir. Ardından Tahran, 2008 senesinde örgüte tam üyelik başvurusunda bulunmuş olsa da bölge devletleri, Batılı aktörlerle olan iyi münasebetlerini riske atmamak için söz konusu devletin taleplerini göz ardı etmiştir. Başka bir deyişle ŞİÖ üyeleri, İran'ı aralarına almak suretiyle ABD ile çatışmaya girmek istememişlerdir.

Diğer yandan 2016 yılında BM'nin İran'a uyguladığı yaptırımların kaldırılması bu ülkenin ŞİÖ'ye üyelik sürecinin önünü açmıştır.²² Zira ŞİÖ'nün 2010 yılında benimsediği genişleme kriterlerine göre, üye olacak devletlerin BM yaptırımlarına maruz kalmaması gerektiği üzerine mutabakat sağlanmıştır. Fakat Donald Trump döneminde Washington-Tahran hattındaki gerilimin yeniden tırmanmasına paralel olarak İran'ın ŞİÖ'ye üyeliği gerçekleşmemiştir. Ayrıca söz konusu dönemde Tacikistan hükûmeti tarafından terör örgütü olarak kabul edilen İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin İran tarafından desteklenmesi nedeniyle söz konusu ülke İran'ın üyeliğine sıcak bakmamıştır. Fakat Tacikistan'ın İran Büyükelçisi Nizamuddin Zahidi, Ağustos 2021'de Tahran'da düzenlediği bir basın toplantısında ülkesinin İran'ın ŞİÖ üyeliğine karşı olmadığını açıklamıştır.

İran ve Çin hükûmetleri arasında Tahran'ın Kuşak-Yol Projesi'ne iştirakini içeren 25 Yıllık Kapsamlı İşbirliği Anlaşması'nın imzalanması, ŞİÖ'nün Afganistan sorununun çözümü için komşu devletleri bir araya getirme çabaları ve Tahran ile Duşanbe arasındaki ilişkilerin normalleşmesi gibi bir takım gelişmelerden sonra İran, 17 Eylül 2021 tarihinde yapılan Duşanbe Zirvesi'nde ŞİÖ'ye tam üye olarak kabul edilmiştir. Halihazırda söz konusu örgüte üyelik işlemlerinin tamamlanmasını bekleyen İran, bu örgütün üyesi olan Orta Asya ülkeleriyle bir araya gelerek aşırıcılık, ayrılıkçılık ve terörizm gibi sorunların çözümü hususunda müşterek hareket etmeye hazır olduğunu ifade etmiştir.

Diğer taraftan İran'ın Orta Asya bölgesinde Afganistan ve Tacikistan gibi Farsça konuşan ülkeleri bir araya getirmek suretiyle bir yapılanma gayreti içinde olduğu görülmektedir. 1992 yılına dayanan söz konusu girişim, esasında İran'ın Türk dünyasındaki bütünleşme sürecine karşı gerçekleştirmeye çalıştığı bir hamle olarak yorumlanabilir. Zira Tahran

²¹ Mousavi, Mohammad ve Khodae, Esfandiar, Iran and the Shanghai Cooperation Organization, Iranian Review of Foreign Affairs, 4(1), 2013, s. 196.

²² Türkiye Konuşulurken Şanghay İşbirliği Örgütü'nden İran Hamlesi Geldi!, Haberler, 26 Kasım 2016, <https://www.haberler.com/sanghay-isbirligi-orgutu-nden-iran-hamlesi-mi-8998524-haberi/>, (04.12.2022).

yönetimi, Türk dünyasındaki bütünleşme sürecini kendi jeopolitik etki alanını sınırlandıracak bir girişim olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda İranlı karar alıcıların Güney Asya ve Orta Asya hattında “Farsça Konuşanlar Birliği” olarak nitelendirilebilecek jeopolitik bir eksen inşa etmeye çalıştıklarını ifade etmek mümkündür. Böylelikle İran, Fars kimliğini ve kültürünü özellikle dil boyutunda birleştirici bir unsur olarak kullanmak suretiyle kendi nüfuz alanını ve hedef coğrafyasını genişletme arzusu içerisinde bulunmaktadır.²³

İran’ın Orta Asya ülkeleri ile ikili ilişkileri hakkında ise Kazakistan’dan başlamak kaydıyla aşağıdaki değerlendirme yapılabilir: İran ve Kazakistan arasındaki diplomatik münasebetler 29 Ocak 1992 tarihinde kurulmuştur. Kazakistan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri olan İran, bu ülkede ABD’nin ardından diplomatik temsilcilik açan ikinci devlet olmuştur. Söz konusu tarihten itibaren iki ülke arasındaki ilişkiler istikrarlı bir biçimde gelişmiştir.²⁴ Diğer yandan İran, yaklaşık 10.000 kişiden mütevellit bir Kazak diasporasına ev sahipliği yapmaktadır.²⁵ İran Kazakları, ağırlıklı olarak Gorgan, Bender, Akkala ve Kümbeş şehirlerinde yaşamaktadırlar. Dahası iki ülkenin Hazar Denizi’ne kıyıdaş olması ilişkilerin seyrine etki etmektedir. Zira İran, Hazar merkezli projelerin Azerbaycan’dan ziyade kendi toprakları üzerinden geçmesini istemektedir. Bununla birlikte taraflar uzun yıllar boyunca Hazar’ın statüsünün belirlenmesi meselesinde farklı formüller savunmuşlardır. Bu noktada Kazakistan’ın İran’a yaklaşımının açık ve net bir biçimde anlaşılabilmesi için ilk anılan ülkenin kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in şu sözlerine yer vermekte fayda vardır:

“[...] İran, stratejik önemi büyük olan bir dış politika ortağımızdır. Birincisi İran, Hazar kıyısındaki bir devlettir. Bu denizi ve altındaki kaynaklar meselesini İran olmadan çözemeyiz. İkincisi, dünya pazarına doğrudan ulaşabileceğimiz yol, bu ülke üzerinden geçmektedir. Üçüncü olarak, bu ülke İslam dünyasındaki ekonomik ve siyasi gelişmelerin çözümünde büyük önem taşıyan bir devlettir.”²⁶

Kazakistan’ın İran ile ilişkilerinde en büyük hassasiyeti dini radikalleşme konusu oluşturmaktadır. Zaten bu yüzden 1993 senesinde Astana’yı ziyaret eden dönemin İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani, ülkesinin ideoloji ihracına dönük bir çaba içerisinde olmayacağı yönünde taahhütte bulunmuştur.²⁷ Dolayısıyla bu durum taraflar arasındaki ilişkilerin güven esasına göre şekillenmesine kapı aralamıştır. İran ve Kazakistan arasındaki ilişkilerin yapıcı doğasını gösteren önemli hadiselerden biri de 2017 yılında başlayan ve Suriye iç savaşında kalıcı barış arayışlarını temsil eden “Astana süreci” olmuştur. Bahse konu süreçte

²³ Türk, Fahri, Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan, Astana Yayınları, Ankara 2017, ss.118-121.

²⁴ Ametbek, a.g.e, s. 47.

²⁵ Kazaklar, tarihte kimi dönemlerde ülkelerinden göç etmek zorunda kalmışlardır. Bunun en somut örneklerinden biri Sovyetler Birliği döneminde yaşanmıştır. Zira bu dönemde siyasi, ekonomik ve dini baskılar nedeniyle yaşanan soykırım ve kıtlıklar neticesinde Kazaklar komşu ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Kazakların İran’a ilk göçleri 1917 yılına kadar geri götürülebilirse de 1932-1933 yıllarında Kazakistan’da yaşanan kıtlık sonucunda bu ülkeye yoğun bir göç yaşanmıştır. Gelenek ve göreneklerini gözetken İranlı Kazaklar bu ülkede yaşayan diğer etnik azınlıklarla evlilik yapmamaktadırlar. Astana yönetimi, bağımsızlık sonrası dönemde dünya Kazaklarını, tarihsel anavatanlarına dönmeleri için “Nurlı Köş” (Nurlu Göç) programı kapsamında teşvik etmeye başlamıştır. Neticede bu çağrı İran’da yaşayan Kazakların nüfuslarının da azalmasına yol açmıştır [Bk. Dautova, Ilana, Kazakh Diaspora in Iran and the Nurlı Kosh Program, Eurasian Research Institute, Weekly E-bulletin, No 270, <https://eurasian-research.org/wp-content/uploads/2020/10/Weekly-e-bulletin-31.08.2020-06.09.2020-No-270.pdf>, (03.04.2023)].

²⁶ Nazarbayev, Nursultan, Yüzyıllar Kavşağında, Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, Ankara 2012, s. 259.

²⁷ Aynı yerde.

İran, Rusya ve Türkiye ile birlikte yürüttükleri müzakerelerde Kazakistan'ı güvenilir bir arabulucu olarak değerlendirmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasım Jomart Tokayev'in 19 Haziran 2022 tarihinde yapmış olduğu İran ziyareti ikili ilişkilerdeki olumlu gidişatın bir yansıması olarak yorumlanabilir. Bu ziyaret esnasında 60 adet mutabakat zaptının imzalanması iki ülke arasındaki çok yönlü münasebetlerin çapını göstermesi bakımından dikkate şayandır.²⁸

Kırgızistan her ne kadar coğrafi bakımdan İran'a uzak bir ülke olsa da taraflar ikili ilişkileri geliştirme eğilimindedirler. Fakat Kırgızistan'ın, topraklarında ABD'ye askerî üs vermesi zaman zaman ikili ilişkilerde sorunlara sebebiyet vermektedir. Diğer yandan taraflar ekonomiyi ilişkilerin itici gücü olarak değerlendirdikleri için ikili temaslarda daha ziyade münasebetlerin bu boyutuna odaklanmaktadırlar. Bununla birlikte dönemin İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin 2017 senesinde gerçekleştirdiği Bişkek ziyaretinde "İşbirliği İçin 10 Yıllık Yol Haritası" adı verilen bir belgenin imzalanması, tarafların ikili siyasi münasebetleri geliştirme iradesine sahip olduklarını ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.²⁹ Son olarak 15 Eylül 2022 tarihinde Semerkant'ta gerçekleştirilen ŞİÖ Liderler Zirvesi esnasında Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sadır Japarov, İran Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi ile bir araya gelmiştir. Bu görüşmede Japarov, ülkesi ve İran arasındaki iş birliğini güçlendirmenin yanı sıra siyasi diyalogu sürdürmeye hazır olduklarını dile getirmiştir.³⁰ Diğer bir ifadeyle bu durum Bişkek-Tahran hattında ciddi bir sorun bulunmadığına işaret etmektedir.

İran, Özbekistan ile diplomatik ilişkilerini 10 Mayıs 1992 tarihinde kurmuştur. Fakat Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un bağımsızlığın ilk yıllarında Batı'ya yönelmesi ve daha sonra ise dışı kapalı bir politika izlemesi, Tahran-Taşkent hattındaki ilişkilerin sınırlı seviyede seyretmesine yol açmıştır. Özbekistan, İslami radikalleşme temelli endişelerden mütevellit İran'a ilk aşamada mesafeli yaklaşmıştır. Buna ek olarak Özbekistan, iki konuda İran'ın eylemlerinden rahatsızlık duymuştur. Bunlardan birincisi, Tahran'ın Fars eksenini yaratma çabasının Taşkent tarafından kuşatılma şeklinde algılanmasıdır. Çünkü Taşkent, ülkedeki en büyük azınlık olan Taciklerin İran tarafından kendisine karşı Fars milliyetçiliği çerçevesinde kullanılabileceğinden endişelenmektedir. İkincisi ise Tacikistan-Türkmenistan-İran Demiryolu girişimi Özbekistan'ın es geçilmesi anlamına gelmektedir. Buna rağmen söz konusu iki ülkenin ŞİÖ ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) çerçevesinde birlikte hareket ettikleri ve liderler düzeyinde çeşitli görüşmeler gerçekleştirdikleri bilinmektedir.³¹ 2016 yılında Şevket Mirziyoyev'in cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte Özbekistan'ın dış politikasında önemli bir açılım süreci başlatılmıştır. Bu bağlamda faal ve çok yönlü bir politika izlenirken, İran, ilişkilerin geliştirildiği ülkelerden birisi olmuştur. İki ülke arasındaki ticaret hacmi 2021 yılında %73 oranında artarken, yıllık dış ticaret hacminin 1 milyar dolara çıkarılması konusunda mutabakata varılmıştır. Ayrıca Eylül 2022'de İran Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi'nin ŞİÖ zirvesine katılmak için Özbekistan'a yapmış olduğu ziyarette

²⁸ Kazakhstan and Iran Agree to Boost Trade and Economic Cooperation During Tokayev's Official Visit to Tehran, Astana Times, 20 Haziran 2022, <https://astanatimes.com/2022/06/kazakhstan-and-iran-agree-to-boost-trade-and-economic-cooperation-during-tokayevs-official-visit-to-tehran/>, (26.01.2023).

²⁹ Iran, Kyrgyzstan Set 10-Year Roadmap for Co-op, Tehran Times, 23 Aralık 2016, www.tehrantimes.com/news/409390, (21.01.2023).

³⁰ President Sadyr Zhaparov met with Seyyed Ebrahim Raisi, President of Iran, Ministry of Foreign Affairs of Kyrgyzstan, <https://mfa.gov.kg/en/dm/Embassy-of-the-Kyrgyz-Republic-in-the-Islamic-Republic-of-Iran/news/20393>, (21.01.2023).

³¹ Kaya, Emrah, "İran İslam Cumhuriyeti - Çin Halk Cumhuriyeti Orta Asya ve Güney Kafkasya Siyaseti (1991- 2010)", İyikan, Necati (ed.), Orta Asya - Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler Siyasi Gelişmeler: 1991-2010, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2011, ss. 631-632.

siyasi, ticari, kültürel ve insani alanlarda ikili ilişkilerin geliştirilmesi konuları görüşülmüştür. Bu kapsamda bilhassa Özbekistan-Türkmenistan-İran enerji güzergâhının hayata geçirilmesi ve Özbeklere Çabahar Limanı'nın kullanılması hususları görüşülmüştür.³²

İran'ın etkisinin en güçlü olduğu Orta Asya ülkesi Tacikistan'dır. Zira Tacikçe Fars dil ailesinin ve dolayısıyla Tahran'ın inşa etmeye çalıştığı Fars ekseninin bir parçasıdır.³³ Bu kapsamda dönemin İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad, İran ile Tacikistan'ı "iki bedende tek ruh" olarak nitelemiştir. Tacikistan Cumhurbaşkanı İmamali Rahman da taraflar arasındaki köklü tarihi ve kültürel ilişkilere dikkat çekmiştir.³⁴ Bu süreçte İran, Tacikistan'da demiryolları, karayolları ve tüneller inşa etmiştir. Buna ek olarak Tacikistan'ın enerji ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan ve İran'ın sekiz yüz milyon dolar hibe yardımı yaptığı Sangtuda II Hidroelektrik Santrali'nin temeli atılmıştır.³⁵ Ancak Farslar Şiiliğe inanırlarken; Taciklerin Sünni olmaları ve İran'ın kimi dönemlerde mezhepçi politikalar izlemesi, taraflar arasında gerilime yol açmaktadır. Nitekim Tacikistan'ın bağımsızlığını ivedilikle tanıyan ülkeler arasında yer alan ve bunu müteakiben Duşanbe'de büyükelçiliğini açan ilk ülkelerden birisi olarak kayıtlara geçen İran, Şii propagandası yaptığı ithamları ve özellikle de İslami Yeniden Doğuş Partisi'ne³⁶ verdiği destekten ötürü Tacikistan ile sorunlar yaşamıştır. Bu süreçte İran'ın, İslami Yeniden Doğuş Partisi'nin yöneticilerini Tahran'da ağırlaması ve özellikle parti lideri Muhiddin Kabiri ile Tacikistan Müftüsünün yapılan bir törende aynı karede görüntülenmesi Duşanbe yönetimi tarafından tepkiyle karşılanmıştır.³⁷ Hatta bu dönemde Duşanbe yönetimi, bir yandan Şiiliği sapkın bir mezhep olarak nitelerken; diğer yandan İran'ın yumuşak güç politikasının belkemiği olan İmam Humeyni Yardımlaşma Vakfı'nı kapatmıştır.³⁸ Lakin ilişkilerdeki soğuma dönemi 2021 yılı itibarıyla yerini yumuşamaya bırakmış ve zaman içerisinde bu sorunlar büyük ölçüde aşılmıştır. Aşağıda görüleceği üzere İran ve Tacikistan arasındaki ilişkilerde güvenlik ve savunma alanlarındaki anlaşmalar da oldukça önemli bir rol oynamaktadır.

Türkmenistan ise "daimi tarafsız ülke" statüsünün de etkisiyle görece kapalı bir diplomasi anlayışı benimsemiştir. Bu durumun bir yansıması olarak Aşgabat-Tahran ilişkilerinde kontrollü bir gelişmeden söz edilebilir. Aynı zamanda Türkmenistan da tıpkı diğer Orta Asya ülkeleri gibi İslami köktencilikten endişe duymaktadır. Bununla birlikte ikili ilişkilerde ekonomik iş birliğinin ve enerji faktörünün belirleyici bir rol oynadığı ve özellikle Hazar Denizi'ne kıyıdaş devlet olmanın enerji koridorları bağlamında ehemmiyet arz ettiği ifade edilebilir. Ayrıca yukarıda belirtildiği üzere İran, önemli bir Türkmen nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Fakat bu nüfusun ayrılıkçı eğilimleri bulunmamaktadır. Aynı şekilde Türkmenistan da bu nüfusu tahrik etmemektedir. Dolayısıyla Sahra Türkmenlerinin, İran ve

³² Uzbekistan-Iran relations: Historical ties and modern cooperation, Tehran Times, 26 Şubat 2023, <https://www.tehrantimes.com/news/482362/Uzbekistan-Iran-relations-Historical-ties-and-modern-cooperation>, (03.04.2023).

³³ Clark, Brenton, Persian Games: Iran's Strategic Foothold in Tajikistan?, Open Democracy, 10 Nisan 2012, www.opendemocracymet/old-russia/brenton-clark-persian-games-iran-s-strategic-foothold-in-tajikistan, (23.01.2023).

³⁴ Özgüven, Fatih ve Başaran, Doğacan, "İran'ın Orta Asya Politikasında Yumuşak Güç: Tacikistan Örneği", Büyük Güçlerin Kısacasındaki Ülke Tacikistan, Fahri Türk (der.), Ankara, 2022, s. 154.

³⁵ Iran Report: September 20 2004, Volume 7, Number 32, <https://www.rferl.org/a/1342700.html>, (15.05.2023).

³⁶ Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi hakkında teferruatlı bir değerlendirme için bk. Türk, Fahri, Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi: Köktencilikten İlimli İslam Anlayışına, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, Cilt 9, Sayı 18, Yıl 2014, ss. 165-193.

³⁷ "Tacikistan İslami Uyanış Partisi Kapatıldı", *Dünya Bülteni*, 15.09.2015, <https://www.dunyabulteni.net/asya/tacikistan-islami-uyanis-partisi-kapatildi-h341883.html>, (12.05.2023).

³⁸ Özgüven ve Başaran, a.g.e., ss. 172-174.

Türkmenistan arasındaki ilişkilerde yıkıcı değil; bilâkis yapıcı bir etkiye sahip oldukları söylenebilir.³⁹

Yukarıdaki değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere İran, 1991 yılından sonra Orta Asya ülkeleriyle diplomatik ilişkileri geliştirmeye büyük önem vermiştir. Fakat bu ülkelerin Türk soylu olması ve Türk dünyasında yaşanan bütünleşme süreci, İran'ı Fars dünyası özeğinde Farsça konuşan ülkelerle yakınlaştıran yeni arayışlara itmiştir. Bu anlamda Tahran yönetiminin etkisinin hissedildiği yegâne Orta Asya ülkesi Fars kökenli bir halka sahip olan Tacikistan'dır. Lakin Orta Asya başkentlerinin tamamı İran'ın mezhepçi politikalarından dolayı bu ülkeye mesafeli yaklaşmaktadır. Zira bu devletlerin temel endişeleri İslami radikalleşmedir. Buna ek olarak Özbekistan gibi aktörler, İran'ın Fars eksenli yaratma çabalarını kendisine yönelik bir kuşatma girişimi olarak yorumlamışlardır. Hatta Taşkent yönetimi, Tacikistan İç Savaşı'nda İran'ın tutumunu bu cihetten yorumlamıştır. Bu bağlamda dönemin Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, İran'ı Orta Asya'da karışıklık çıkarmakla suçlamıştır.⁴⁰ Böyle bir ortamda İran, bölge ülkeleri ile ilişkilerini ekonomik temelde kazan-kazan anlayışına dayanan faydacı bir anlayışla geliştirmeye ve derinleştirmeye yönelmiştir.

Askerî İlişkiler

İran, Orta Asya ülkeleri ile güvenlik ve askerî alanlardaki ilişkilerini geliştirmeye gayret etmektedir. Zira özellikle ABD ve İsrail tarafından çevrelendiğini düşünen Tahran yönetimi bu kısır döngüden çıkmak için askerî alandaki ilişkilere büyük önem atfetmektedir. Bu minvalde Tahran ve Orta Asya başkentleri arasındaki askerî ilişkiler derli toplu bir şekilde aşağıdaki gibi değerlendirilebilir: İran ve Kazakistan arasındaki askerî ilişkiler daha ziyade Hazar Denizi üzerinden şekillenmektedir. İki ülkenin Hazar filoları karşılıklı ziyaretlerde bulunmaktadır.⁴¹ Kazakistan, İran'ın rejim ihracını bir tehdit olarak görse de İran'ın barışçıl amaçlarla nükleer enerjiye sahip olma isteğine karşı çıkmamıştır. Ancak daha sonra İsrail'in endişelerini dikkate alarak bu ülkenin uranyum tedarik etmesine sıcak bakmadığını göstermiştir. Bu durum haliyle iki devlet arasındaki askerî ilişkilerin gelişmesini sınırlandırmıştır. Bu noktada İran'ın Kazakistan ile olan askerî ilişkilerinin oldukça sınırlı bir şekilde seyrettiği söylenebilir. Bu duruma bir örnek olarak Astana'nın, Tahran Büyükelçiliğinde 2009 yılına kadar askerî ataşe bulundurmaması gösterilebilir. İran ve Kazakistan arasındaki askerî ilişkiler ilk kez 2010 yılında askerî eğitim ve teknoloji alanında iş birliği anlaşmasının imzalanmasıyla başlamıştır.⁴²

Kırgızistan'ın 2014 yılına kadar ABD'ye Manas Üssünü kullanma izni vermesi İran'da rahatsızlık ve endişe kaynağı olmuştur. Diğer yandan İran, Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır sorunlarından kaynaklanan çatışmalar yüzünden bu ülkelerin yönetimlerini gücendirmek istememektedir. Özellikle Kırgızistan'ın Türkiye'den insansız hava aracı aldığı bir dönemde İran, bölgede Kırgızistan ve Tacikistan çatışması yüzünden zemin kaybetmeyi arzulamamaktadır. Bundan dolayı İran bir yandan çatışmaların barışçıl yollarla çözüm-

³⁹ Erol, Mehmet Seyfettin ve Çakıroğlu, Latif N., Köpetdağı'nın İki Tarafındaki Komşular: Türkmenistan-İran İlişkilerinin Son On Yılı, Avrasya Dosyası, 7(2), 2001, s. 225.

⁴⁰ Akkaya, Saffet, İbrahimli, Haleddin, İran'ın Bölgesel Güce Yükseliş Süreci, Güvenlik Stratejileri Dergisi, Yıl: 14, Sayı: 28, s. 174.

⁴¹ Iran, Kazakhstan Call for Increased Naval Relations, Iran Front Page, 28 Eylül 2017, <https://ifpnews.com/iran-kazakhstan-call-increased-naval-relations/>, (04.04.2023).

⁴² Gussarova, Anna ve Andžāns, Māris, Political and security relations - Mapping Central Asia's relations with other Asian states, SEnECA Policy Paper, No 2, September 2018, ss. 7-9.

lenmesinden yana tavır sergilerken, diğer yandan da Tacikistan'a yakın durmaya özen göstermektedir.⁴³ İran ve Kırgızistan Şubat 2023'te yapılan temaslarda askerî iş birliğinin geliştirilmesi konusunda ortak bir irade beyan etmişlerdir.⁴⁴ Bu yakınlaşmada; ABD'nin Manas Üssünü terk etmesi, Kırgızistan'ın Batı'ya yönelik politikalarında bir denge sağlaması ve Bişkek'in ŞİÖ'ye üye olması gibi hususlar önemli rol oynamışlardır.

Özbekistan'ın 1991'den sonra ABD ile yakınlaşması ve 2000'li yıllardan itibaren ise kapalı bir dış politika izlemesi, bu ülkenin İran ile mevcut askerî ilişkilerinin cılız kalmasına neden olmuştur. Hatta bazı dönemlerde ülkeler arasında gerginlikler de yaşanmıştır.⁴⁵ Her ne kadar ikili ilişkiler Mirziyoyev döneminde normalleşmeye başlamış olsa da askerî alanda ciddi bir ilerleme kaydedildiğini söylemek zordur. Kasım 2022'de İran'a ait olan insansız hava araçlarının Özbekistan'da monte edildiği iddialarını yalanlayan Özbekistan Dışişleri Bakanlığı, bu ülke ile askerî teknoloji alanında herhangi bir iş birliği yapılmadığını açıklamıştır.⁴⁶ Ancak iki ülke Aralık 2022'de ortak güvenlik ve istihbarat alanında iş birliğine yönelik bir anlaşma imzalamıştır. Bu kapsamda Ortak Güvenlik Komisyonu adı verilen bir mekanizmanın hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷ Orta Asya ülkeleri arasında Özbekistan'ın güçlü bir orduya sahip olduğu düşünülürken bu anlaşma Taşkent'i Tahran açısından vazgeçilmez kılmaktadır. Ayrıca İran, bu mukavele üzerinden bölge ile olan askerî ilişkilerini derinleştirme potansiyeli barındırmaktadır.

Her ne kadar İran ve Tacikistan arasında dil ve etnik köken itibarıyla güçlü bağlardan söz etmek mümkün ise de askerî ilişkiler söz konusu olduğunda bu alanın aslında güvensizlik üzerine şekillendiği söylenebilir. Çünkü İran'ın Tacikistan'da yaşanan iç savaş (1992-1997) sırasında İslamcılara desteklemesi ikili ilişkilere önemli bir darbe vurmuştur.⁴⁸ Ayrıca Tahran yönetiminin 2015 yılında öldürülen eski Savunma Bakan Yardımcısı Abdulkhalim Nazarzoda gibi rejim karşıtı kimselerle bağlantı kurduğu iddiaları ve Muhiddin Kabiri'nin Tahran'da ağırlanması bu işin üzerine tuz biber ekmiştir.⁴⁹ Ancak ilişkilerin normalleşmesiyle birlikte Tacikistan'a askerî destek vermeye başlayan İran, öncelikle bu ülkenin Afganistan'da yaşanan çatışmalardan olumsuz yönde etkilenmemesi için çaba sarf etmiştir. Ayrıca Tahran ve Duşanbe, Afganistan hakkında benzer görüşlere sahiptir. Örneğin İran ve Tacikistan, Amerikalılar Afganistan'dan çekildikten sonra Taliban'ın Tacikleri ve Hazaraları dikkate alacak şekilde bir yönetim kurması gerektiğini savunmuştur. Bu gerçekleşmediği için; İran ve Tacikistan Taliban'a karşı mücadele veren Penşir Direniş Hareketi'ni doğrudan veya dolaylı yollardan desteklemeye başlamıştır. Diğer yandan Rusya-Ukrayna Savaşı Tacikistan'ın güvenliğinde önemli bir yer işgal eden Moskova'nın bu konumunu zayıflattığı

⁴³ Cafiero, Giorgio, Iran's Stakes in the Kyrgyzstan-Tajikistan Standoff, Gulf International Forum, 8 Ekim 2022, <https://gulfi.org/irans-stakes-in-the-kyrgyzstan-tajikistan-standoff/>, (04.04.2023).

⁴⁴ Kyrgyzstan president, FM due in Iran in coming days, Mehr News Agency, 5 Şubat 2023, <https://en.mehrnews.com/news/197031/Kyrgyzstan-president-FM-due-in-Iran-in-coming-days>, (04.04.2023).

⁴⁵ Iran Threatens Uzbekistan Over Tajik Rail Problems, RFE/RL, 17 Haziran 2010, https://www.rferl.org/a/Iran_Threatens_Uzbekistan_Over_Tajik_Rail_Problems/2074185.html, (04.04.2023).

⁴⁶ Uzbekistan denies rumors about assembling Iranian drones on its territory, Kun.uz, 27 Kasım 2022, <https://kun.uz/en/news/2022/10/27/uzbekistan-denies-rumors-about-assembling-iranian-drones-on-its-territory>, (04.04.2023).

⁴⁷ Iran, Uzbekistan Sign Deal On Joint Security Cooperation, Iran International, 03 Aralık 2022, <https://www.iranintl.com/en/202203123195>, (04.04.2023).

⁴⁸ Tacikistan iç savaşı hakkında bir değerlendirme için bk. Türk, Fahri, Uluslararası Çatışmalar Bağlamında Tacikistan İç Savaşı (1992-1997), Yunus Yoldaş ve Özlem Becerik Yoldaş (der.) 21. Yüzyılda Krizler Dönüşen Uluslararası Sistemde Devletler, Der Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 370-392.

⁴⁹ Tajikistan accuses Iran of involvement in 1990s civil war: TV documentary, Reuters, 9 Ağustos 2017, <https://www.reuters.com/article/tajikistan-iran-idINKBN1AP0ZG>, (04.04.2023).

için bu keyfiyet doğal olarak İran'ın öneminin artmasına yol açmıştır.⁵⁰ Dahası İran, Tacikistan'da askerî teknolojiyi geliştirmeye yönelik ortak projelere de imza atmaktadır. Söz gelimi Tacikistan'a insansız hava araçları satmaya başlayan Tahran yönetimi neticede Mayıs 2022'de Duşanbe'de Ababil-2 adı verilen insansız hava araçlarının ortak üretimini gerçekleştiren bir fabrika açmıştır.⁵¹ Diğer yandan 6-8 Nisan 2021 tarihleri arasında bir araya gelen Tacikistan Savunma Bakanı Şerali Mirza ile İran Savunma Bakanı Emir Hatemi ve İran Genelkurmay Başkanı Muhammed Rıza Bakırî arasında savunma alanında iş birliği anlaşmaları imzalanmıştır. İran ve Tacikistan arasındaki askerî iş birliğinin ve eğitim faaliyetlerinin derinleştirilmesini öngören bu anlaşma, taraflar arasındaki ilişkilerde bir normalleşme sembolü olarak görülmüşse de meselenin sembolik bir anlaşmayla sınırlı kalmayacağı, 3 Haziran 2021 tarihinde Tahran'ı ziyaret eden Tacikistan İçişleri Bakanı Ramazan Rahimzade ile İran İçişleri Bakanı Abdülrıza Rahman Fazli'nin imzaladıkları mutabakat zaptıyla gün yüzüne çıkmıştır. Söz konusu anlaşmayı değerlendiren Fazli, iki ülkenin organize suçlar, aşırılık, terör, uyuşturucu kaçakçılığı ve polis eğitimi gibi alanlarda ortak çalışmalar yapacağını belirtmiştir. Bu şartlar altında taraflar arasındaki güvenlik temelli iş birliğinin ikili münasebetleri derinleştireceği söylenebilir.

Türkmenistan, daimi tarafsız ülke statüsüne sahip olduğu için yabancı ülkelerle mevcut askerî ilişkileri oldukça sınırlı düzeyde seyretmektedir. İran ve Türkmenistan arasında zaman zaman Hazar Denizi, balıkçılık ve doğal gaz kaynaklı sorunlar nedeniyle çeşitli gerginlikler yaşanmaktadır. Ayrıca İran'da yaşayan milyonlarca Türkmen bu ülkenin yumuşak karnını oluşturmaktadır. Tahran yönetiminin ülkesinde yaşayan Sünni Türkmenleri şii-leştmeye çalışması ve bu etnik gruba karşı ayrımcılık yapması İran ve Türkmenistan arasındaki ilişkilerde gerginliklere neden olmaktadır.⁵² Bu minvalde İran güçlü bir Türkmenistan ile komşu olmayı arzulamadığı için bu ülke ile askerî ilişkilerini sınırlı düzeyde tutmaktadır. İran Savunma Bakanı Tuğgeneral Hossein Dehghan, 2014 yılında Aşgabat'a yapmış olduğu ziyarette iki ülke arasında terörizm ve aşırılıkla mücadelede iş birliği yapılacağını belirterek askerî alandaki deneyimlerini Türkmenistan ile paylaşacaklarını vurgulamıştır.⁵³ Ancak Türkmenistan'ın sahip olduğu daimi tarafsızlık statüsünün, Aşgabat'ın diğer ülkelerle mevcut askerî ilişkilerininin sınırlı seyretmesine yol açtığı söylenebilir.

Ekonomik İlişkiler

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO), İran ve Orta Asya ülkeleri arasındaki iktisadi ve ticari münasebetlerde önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye, İran ve Pakistan'ın öncülüğünde hayata geçirilen bu kuruluşa 1992 yılına gelindiğinde Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi ülkeler de üye olmuşlardır.⁵⁴ ECO'nun merkezi Tahran'da bulunduğu için İran, bu örgütü üye devletlerle olan ticari münasebetlerini geliştirmek amacıyla etkin bir biçimde kullanmaktadır. Diğer yandan

⁵⁰ Lob, Eric, Iran's drone factory in Tajikistan, MEI, 3 Haziran 2022, <https://www.mei.edu/publications/irans-drone-factory-tajikistan>, (04.04.2023).

⁵¹ Kaleji, Vali, Iran Opens Ababil-2 Drone Factory in Tajikistan: Reasons and Implications, The Jamestown Foundation, 14 Haziran 2022, <https://jamestown.org/program/iran-opens-ababil-2-drone-factory-in-tajikistan-reasons-and-implications/>, (04.04.2023).

⁵² Pannier, Bruce, Turkmenistan/Iran: Good Relations Take Turn For The Worse, RFE/RL, 15 Ocak 2008, <https://www.rferl.org/a/1079354.html>, (05.04.2023).

⁵³ Iran, Turkmenistan to boost military cooperation, Azernews, 15 Eylül 2014, <https://www.azernews.az/region/70738.html>, (05.04.2023).

⁵⁴ Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, T. C. Dışişleri Bakanlığı, https://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati_eit_tr.mfa, (24.01.2023).

Orta Asya devletleri ise ECO'yu dünya ekonomisine ve serbest piyasa şartlarına uyum sağlayabilecekleri bir mecra olarak değerlendirmişlerdir. Bu noktada söz konusu örgüt; ticaretin serbestleştirilmesine, bölgesel ticaretin teşvik edilmesine, transit geçişlerin kolaylaştırılmasına, gümrük işlemlerinin uyumlu hale getirilmesine ve iş insanlarına vize kolaylığı getirilmesine katkı sağlamıştır.⁵⁵

Ayrıca İran, Orta Asya devletleriyle olan ticari münasebetlerini ikili temelde geliştirmeye de büyük önem vermektedir. Örneğin İran, Kazakistan ile ticari ilişkilerini hafif sanayi, tarım ve hayvancılık alanlarında ilerletmektedir. Söz konusu iki ülke, aralarındaki dış ticaret hacmini 2030 yılına kadar 3 milyar dolara çıkarma hususunda mutabakata varmışlardır.⁵⁶ Nitekim Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev, İran Cumhurbaşkanı Reisi ile Haziran 2022'de Astana'da yaptığı görüşmelerde ikili dış ticaret potansiyelinin artırılması noktasında kuzey-güney ve doğu-batı koridorlarının önemine değinerek enerji ve lojistik alanındaki iş birliğine atıfta bulunmuştur. Altmış civarında mutabakat zaptının imzalandığı bu görüşmelerde Tahran ve Astana, Amirabad Limanı'nı Hazar merkezli transit taşımacılık bağlamında ortaklaşa işletmeye karar vermişlerdir.⁵⁷

Öte yandan İran, Kırgızistan ile de iktisadi münasebetlerini geliştirme arzusu içerisindedir. Nitekim Tahran yönetimi, Bender Abbas Limanı'nın Bişkek'in dünyaya açılan kapısı olduğunu dile getirmektedir. Yukarıda vurgulandığı üzere, İran ve Kırgızistan'ın 2016'da imzaladıkları "İşbirliği İçin 10 Yıllık Ortak Yol Haritası" isimli belge çerçevesinde oluşturulan "Ortak Ekonomik Komisyon" ikili ekonomik ilişkiler bağlamında büyük önem arz etmektedir.⁵⁸ Ayrıca İran ve Kırgızistan, bölgesel ekonomik iş birliğine katkı sağlayacağına inandıkları Çin-Kırgızistan-Özbekistan-Türkmenistan-İran Demiryolu güzergâhına destek vermektedir.⁵⁹ Bu minvalde Çin, Kırgızistan ve Özbekistan arasında kesintisiz bir demiryolu hattı meydana getirmek için Kırgızistan kısmının tamamlanması amacıyla bir proje geliştirmiş ve bu doğrultuda fizibilite çalışmalarına başlamıştır.⁶⁰ Söz konusu bu hat tamamlandığı vakit Çin'den çıkan bir yük treni, Çin-Kırgızistan-Özbekistan-Türkmenistan güzergâhından geçerek İran'a ulaşabilecektir.⁶¹

Şevket Mirziyoyev döneminde İran ve Özbekistan arasındaki ticari ilişkiler, siyasi alandaki münasebetlerin gelişmesine paralel bir şekilde ivme kazanmıştır. Nitekim 2017-2022 döneminde 350'nin üzerinde İranlı firma Özbekistan'da faaliyet göstermeye başlamıştır.⁶² Bu bağlamda Reisi'nin 14 Eylül 2022 tarihinde Taşkent'te yapmış olduğu görüşmelerde imzalanan 17 mutabakat zaptının ekonomik ilişkileri ileri noktalara taşıyacağı muhakkaktır. Ayrıca Reisi'nin Taşkent ziyaretinde İran ve Özbekistan yöneticileri, tarım, enerji, gümrük, teknoloji, çevre, turizm, ticaret ve bilim gibi birçok alanda ikili iş birliğini ilerletme kararlılığında olduklarını vurgulamışlardır. Tıpkı diğer Orta Asya ülkeleri örneğinde olduğu

⁵⁵ Kızılaltan, Alaattin ve Sandalcılar, Ali Rıza, Türkiye'nin Dış Ticaretinde Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (ECO) Yeri ve Önemi, Avrasya Etüdüleri, 38/1, 2011, ss. 102-107.

⁵⁶ Farzad Ramezani Bonesh, Iran-Central Asia Multilateral Trade: Development & Prospects, 30 Nisan 2023, <https://www.silkroadbriefing.com/news/2023/04/30/iran-central-asia-multilateral-trade-development-prospects/>, (17.05.2023).

⁵⁷ Kazakhstan and Iran Agree to Boost Trade and Economic Cooperation, a.g.e.

⁵⁸ Ametbek, a.g.e., s. 53.

⁵⁹ Iran, Kyrgyzstan Ready for Comprehensive Cooperation, Mehr News Agency, 19 Nisan 2017, <https://en.mehrnews.com/news/124890/Iran-Kyrgyzstan-ready-for-comprehensive-cooperation>, (28.01.2023).

⁶⁰ Kaya, Emrah, Orta Hat'tın ve Kuşak-Yol'un Eksik Halkası: Kırgızistan, ANKASAM, 27 Temmuz 2022, <https://www.ankasam.org/orta-hattin-ve-kusak-yolun-eksik-halkasi-kirgizistan/>, (05.04.2023).

⁶¹ Is the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway route finally happening?, RailFreight.com, 06 Haziran 2022, <https://www.railfreight.com/beltandroad/2022/06/06/is-the-china-kyrgyzstan-uzbekistan-railway-route-finally-happening/?gdpr=deny>, (05.04.2023).

⁶² Farzad, a.g.e.

gibi Özbekistan'ın da Çabahar Limanı üzerinden Hint Okyanusu'na açılmasına dönük girişimler bulunmaktadır.⁶³ Yukarıda dile getirilen hususlar çerçevesinde İran ve Özbekistan arasındaki ekonomik ilişkilerin gelecek yıllarda büyük bir atılım içerisine girebileceği söylenebilir.

İran, Tacikistan'ın bağımsızlığının ardından söz konusu ülkede önemli altyapı projelerine imza atmış olsa da taraflar arasındaki siyasi ilişkilerin 2010'lerde kopma noktasına gelmesi ticari münasebetleri de olumsuz yönde etkilemiştir.⁶⁴ 2020 yılından itibaren İran ve Tacikistan arasındaki ilişkilerde yaşanan normalleşmeye paralel bir şekilde başta savunma sanayisi olmak üzere birçok alanda iş birliği imkânları belirlemiştir. Örneğin İran, Tacikistan'da 2022 yılında insansız hava araçlarının ortak üretimine yönelik bir fabrika kurarak bu ülke ile savunma sanayi alanında iş birliğini ileri taşıyacağını göstermiştir.⁶⁵ Ayrıca İran ve Tacikistan; ticaret, ulaşım, enerji, eğitim ve turizm alanlarında 17 mutabakat zaptı imzalamıştır. Tahran ve Duşanbe arasında tarifeli seferlerin yeniden başlatılması da bunlara dâhildir.⁶⁶ Bu yasal çerçevede önümüzdeki süreçte İran ve Tacikistan arasındaki ticari ilişkilerin gelişeceğini söylemek mümkündür.

Son olarak İran ve Türkmenistan arasındaki iktisadi münasebetler hakkında ise aşağıdaki değerlendirme yapılabilir: İran ile 1.148 kilometrelik bir sınıra sahip olan Türkmenistan, bu ülkenin Orta Asya'ya açılan kapısıdır. Bu nedenden ötürü Tahran, Aşgabat ile olan münasebetlerine ayrı bir değer atfetmektedir. İran ve Türkmenistan arasındaki ticari ilişkilerin mihenk taşı Hazar merkezli enerji projeleri oluşturmaktadır. Diğer yandan Türkmen doğal gazının Avrupa'ya ihracı bağlamında İran önemli bir geçiş güzergâhı olarak nitelendirilmektedir. Dahası İran, kendi iç tüketimini karşılamak amacıyla Türkmenistan'dan yıllık ortalama 1,5-2 milyar metreküp civarında doğal gaz ithal etmektedir.⁶⁷ Ekonomik ilişkilerin barındırdığı bu potansiyel nedeniyle iki ülke arasındaki ticari ilişkiler gelişmektedir.⁶⁸ Diğer yandan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Serdar Berdimuhamedov'un Haziran 2022'de gerçekleştirdiği Tahran ziyaretinde iki ülke arasında iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla ulaştırma, transit, ticaret, ekonomi, bilim ve teknoloji alanlarında dokuz adet mutabakat zaptı imzalanmıştır. Bu mukavelelere istinaden iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin daha ileri seviyelere taşınacağını söylemek mümkündür.

⁶³ Iran Strengthens Ties to Central Asia with Uzbekistan Deals, Al Monitor, 14 Eylül 2022, <https://www.al-monitor.com/originals/2022/09/iran-strengthens-ties-central-asia-uzbekistan-deals#ixzz7uR65MLwD>, (28.01.2023).

⁶⁴ Tajikistan/Iran, OEC, <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/tjk/partner/irnA>, (28.01.2023).

⁶⁵ Lob, Eric, Iran's drone factory in Tajikistan, MEI, 3 Haziran 2022, <https://www.mei.edu/publications/irans-drone-factory-tajikistan>, (18.05.2023).

⁶⁶ Farzad, a.g.e.

⁶⁷ Aynı yer.

⁶⁸ Iran's Trade with Turkmenistan on Pace to Double This Year, Al Monitor, 30 Ağustos 2022, <https://www.al-monitor.com/originals/2022/08/irans-trade-turkmenistan-pace-double-year#ixzz7uR9Xx8eB>, (28.01.2023).

Tablo 1: İran ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaret 2001-2021 (Milyon Dolar)*

Yıllar	Ülkeler	İhracat	İthalat	Toplam
2001-2005	Kazakistan	217,163	1,268,352	1,485,515
	Özbekistan	369,971	465,927	835,898
	Kırgızistan	124,221	43,958	168,179
	Tacikistan	335,542	30,566	366,108
	Türkmenistan	516,727	367,166	883,893
	Toplam	1,563,624	2,175,969	3,739,593
2006-2010	Kazakistan	345,549	1,265,850	1,611,399
	Özbekistan	332,042	478,201	810,243
	Kırgızistan	223,296	77,320	300,616
	Tacikistan	839,309	142,767	982,076
	Türkmenistan	1,361,526	1,071,074	2,432,600
	Toplam	3,101,722	3,035,212	6,136,934
2011-2015	Kazakistan	780,802	860,120	1,640,922
	Özbekistan	611,554	559,906	1,171,460
	Kırgızistan	184,790	20,216	205,006
	Tacikistan	1,081,067	114,932	1,195,999
	Türkmenistan	3,837,437	291,447	4,128,884
	Toplam	6,495,650	1,846,621	8,342,271
2016-2021	Kazakistan	957,265	584,717	1,541,982
	Özbekistan	1,209,972	557,017	1,766,989
	Kırgızistan	288,962	40,596	329,558
	Tacikistan	617,273	120,650	737,923
	Türkmenistan	2,124,928	128,717	2,253,645
	Toplam	5,198,400	1,431,697	6,630,097

Kaynak: Trade Map, <https://www.trademap.org/index.aspx> , (06.06.2023).

* İran ve Orta Asya ülkeleri arasındaki dış ticaret verileri hakkında mevcut kaynaklarda büyük bir bilgi kirliliği söz konusudur. Bu durumun ortaya çıkmasında, İran'ın dış ticaret verilerini şeffaf bir şekilde paylaşmamasının yanında alım ve satıma konu olan ticaret mallarının tamamının istatistiklere yansıtılmaması da etkili olmaktadır (Bu tablo ve aşağıdaki yorum Fahri Türk tarafından eklenmiştir).

Tablo 1'e bakıldığında İran ve Orta Asya ülkeleri arasındaki dış ticaret hacminin 2001-2015 döneminde sürekli bir artış göstererek 3,7 milyondan ilkin 6,1 milyona (2006-2010) ardından da 8,3 milyon dolara (2011-2015) yükseldiği görülmektedir. Ancak 2016-2021 yılları arasında 6,6 milyon dolara gerilemiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında 2020-2021 yılları arasında hüküm süren Covid-19 salgınının etkili olduğu söylenebilir. İran ve Orta Asya ülkeleri arasında 20 yıllık sürede gerçekleşen 24,7 milyon dolarlık dış ticaret hacminin 9,7 milyonu Türkmenistan'ın payına düşmektedir. Diğer bir ifadeyle İran ve Orta Asya ülkeleri arasında yapılan dış ticaret hacminin %39,2'si Türkmenistan'ın hanesine yazılmaktadır. Böyle bir tablonun ortaya çıkmasında İran'ın Türkmenistan'dan yapmış olduğu doğal gaz ithalatının etkili olduğu söylenebilir. Dış ticaret rakamları bağlamında Türkmenistan'ı sırasıyla Kazakistan (6,1 milyon dolar) ve Özbekistan (4,8 milyon dolar) izlemektedir (bk. Tablo 1).

Kültürel İlişkiler

İran, kamu diplomasisi faaliyetlerini ağırlıklı olarak İslami İrşat Bakanlığı'na bağlı olarak çalışan İran Kültür Evleri aracılığıyla yürütmektedir.⁶⁹ Bu kapsamda Tahran yönetiminin dil ve din olmak üzere iki aracı devreye soktuğu ifade edilebilir. Nitekim İran'ın yumuşak güç faaliyetlerinin merkezinde İslamın, Şii mezhebinin İranî yorumunu içeren değerler doğrultusunda öğretilmesi ve Fars kültürünün tanıtılması yer almaktadır. Bu çerçevede İran, Farsça kursları, Fars kültürünün, edebiyatının ve şiirinin tanıtılması, Kur'an-ı Kerim dağıtılması ve Kuran kursları düzenlenmesi gibi etkinliklere imza atmaktadır. İran, Orta Asya politikasında bölge devletlerinin radikalleşme temelli endişelerini gidermek amacıyla Fars kültürünün tanıtımına önem vermektedir.

İran ile Kazakistan arasındaki kültürel ilişkiler, 1992 yılına kadar geri götürülebilir. İki devlet arasında, 1995 yılında Almatı'da kültür merkezi açılması hususunda bir anlaşma imzalanmıştır. Bu bağlamda söz konusu merkez, İran kültür günleri, ücretsiz Farsça kursları, İran mutfağının tanıtımı vb. etkinlikler düzenlemektedir. Ayrıca bu merkez iki ülkedeki kültürel bağları derinleştirmek amacıyla Almatı'daki Al Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi ile iş birliğine gitmiştir. Diğer yandan Kazakistanlı gençler, Tahran Üniversitesi gibi çeşitli yükseköğretim kurumlarında eğitim almaktadırlar. Haziran 2018'de ise Allameh Tabatabai Üniversitesinde bir Kazak Kültür Merkezi açılmıştır. İran, Kazakistan'da sanattan dini faaliyetlere kadar çok geniş bir yelpazede çalışmalar yürütmektedir. Bu minvalde iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin gelişme potansiyeli taşıdığı dile getirilebilir.⁷⁰

İran'ın Kırgızistan ile mevcut kültürel ilişkilerinin de gelişme potansiyeli taşıdığı söylenebilir. Zira bağımsızlıktan sonraki süreçte kültür, bilim ve eğitim konularında yetkili birçok heyet, karşılıklı ziyaretlerde bulunmuştur. Diğer yandan 1993 yılında imzalanan memorandum sayesinde Tahran ve Bişkek arasındaki eğitim ilişkileri de ivme kazanmaktadır. Örneğin Tahran Üniversitesi ve Yusuf Balasagun Kırgız Milli Üniversitesi arasında iş birliği mevcuttur. Bu eğitim kurumunun haricinde Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi ve Boris Yeltsin Kırgız-Rus Slav Üniversitesi bünyesinde Farsça öğretilmektedir. Buna ek olarak ilk anılan eğitim kurumu bünyesinde 2002 yılında hayata geçirilen İslam ve İran Araştırmaları Merkezinde İranlı öğretmenler tarafından İran kültürü ve tarihi neşter altına alınmaktadır. Diğer yandan İran Büyükelçiliği Kültür Müşavirliği, Kırgızistan'da İran Kültür Günleri, İran Sinema Haftası, Edebiyat Buluşmaları, Fars Dili Olimpiyatları ve Farsça kursları gibi etkinlikler tertiplemektedir.⁷¹ Ayrıca Kırgızistan'da faaliyet gösteren İran Kültür Merkezi, iki Kırgız üniversitesinin Fars Dili ve Edebiyatı bölümleri ile müşterek çalışmalar yürütmektedir.⁷²

Özbekistan ve İran köklü tarihi bağlara sahiptir. Zira Emir Timur, İran'ı ele geçirdikten sonra Türkistan coğrafyası ve İran arasındaki kültürel bağlar güçlenmiştir. Orta Asya'da Sünni İslam hâkim olsa da Buhara'da İran ile güçlü bağları olan hatırı sayılır bir Şii topluluğu bulunmaktadır. Mensupları tüccar olan bu topluluğun Özbekistan'daki nüfusları resmi olmayan rakamlara göre 300.000'in üzerindedir. Ancak bu ülkede bulunan üç Şii camisinin baskı altında olduğu yönünde iddialar bulunmaktadır. Bir dönem Şiiilerin, dini eğitim

⁶⁹ Rad, Javad, Iran's Cultural Diplomacy and Cultural Centers, USC Central Public Diplomacy, 7 Nisan 2010, <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/iran%E2%80%99s-cultural-diplomacy-and-its-cultural-centers>, (02.02.2023).

⁷⁰ Satubaldina, Assel, Iranian cultural centre head commends ties between Kazakhstan and Iran, The Astana Times, 24 Temmuz 2018, <https://astanatimes.com/2018/07/iranian-cultural-centre-head-commends-ties-between-kazakhstan-and-iran/>, (05.04.2023).

⁷¹ Ormuşev, Asan ve İsakov, Abd Rasul, Kırgız Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti'nin 1992-2018 Yılları Arasındaki İlişkileri, 2/2, Aralık 2018, ss. 263-265.

⁷² Ametbek, a.g.e., s. 55.

almalarının yasaklandığı belirtilmektedir. Günümüzde Şiiilerin güç kaybettiği Orta Asya’da bu mezhebin güçlenmesi ve İrani düşüncelerin benimsenmesi oldukça düşük bir ihtimaldir. Ancak İran’ın bu fikirleri kültür merkezlerinde yaptığı dini eğitim ve İmam Humeyni Yardım Komitesi (İmdad Vakfı) gibi kurumlar vasıtasıyla yaymaya çalıştığından şüphe edilmektedir.⁷³ Yukarıda ortaya konan dini mülahazalardan dolayı iki devlet arasındaki kültürel ilişkilerin sınırlı seviyede seyrettiği söylenebilir.

Diğer yandan İran her ne kadar İmdad Vakfı aracılığıyla Orta Asya’da yumuşak gücünü pekiştirmeye çalışsa da bu kurumun çalışmalarının Orta Asyalılar nezdinde İslami köktencilik tetiklediği yönünde uyandırdığı mevcut intibadan dolayı oldukça temkinli davranmaktadır. Nitekim Tacikistan, İran ile ikili münasebetlerinde yaşanan gerilimlerden dolayı söz konusu vakfın faaliyetlerini 2017 yılında yasaklamıştır.⁷⁴ Benzer bir biçimde aynı yıl, Tacikistan Cumhurbaşkanlığına bağlı İslam Araştırmaları Merkezi’nin resmi internet sitesinde “Şiilik: İdeoloji ve Uygulama” başlığıyla yayımlanan bir yazıda Tahran yönetiminin Tacikistan’da Şiilik propagandası yapmak suretiyle ikili münasebetleri çıkmaza sürüklediği belirtilmiştir.⁷⁵

Türkmenistan, kapalı bir rejime sahip olduğu için yabancı devletlerin kültürel faaliyetlerine kuşku ile yaklaşan bir uluslararası aktördür. Bunun haricinde bir yandan İran’ın ülkesindeki Türkmenleri Şiileştirmeye çalışması diğer yandan da Türkmenistan’ın Şii vatandaşlarına baskı yapması, iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin sınırlı kalmasına yol açmaktadır. Diğer yandan Tahran ve Aşgabat Şubat 2023’te kültürel ilişkilerin geliştirilmesi konusunda mutabakata varmışlardır.⁷⁶ Buna istinaden Türkmenistan’da 12-14 Şubat 2023 tarihleri arasında İran Kültür Günleri adı verilen etkinlikler gerçekleştirilmiştir.⁷⁷

Yukarıdaki değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere Orta Asya ülkelerinin İslami köktencilik temelli endişeleri, İran’ın Orta Asya bölgesindeki kültürel faaliyetlerini sekteye uğratabilecek mahiyettedir. Bu duruma rağmen Tahran yönetimi, Kazakistan gibi ülkelerde mümkün mertebe İran kültürünün görünürlüğünün artırılması, Farsça eğitimi ve Fars şiirinin temsilcilerini tanıtan etkinlikler düzenlenmek suretiyle yumuşak güç faaliyetleri sürdürmeye gayret etmektedir.

Sonuç

İran, 1979 sonrasında her ne kadar “Ne Doğu Ne Batı” söylemi etrafında şekillenen bir dış politika yaklaşımı geliştirmiş olsa da zaman içerisinde Batı’nın yaptırımlarını dengeleyebilmek amacıyla “Doğu’ya Bakış” doktrinine bel bağlamıştır. İran’ın Orta Asya politikasının bazı fırsatları ve meydan okumaları bir arada barındırdığı söylenebilir. Tahran’ın önündeki en önemli sorun, bölge devletlerinin İslami radikalleşme kaygıları olarak ortaya çıkmaktadır. Zira Orta Asya başkentleri, Tahran’ın İslam dünyasında kendine biçtiği rolün radikalleşmeyi tetiklediğine inandıkları için İran’a mesafeli yaklaşmaktadırlar. Nitekim Fars soylu bir kimliğe sahip olan Tacikistan bile İran’ın İslami Yeniden Doğu Partisi’ne verdiği destekten dolayı bu ülke ile mevcut münasebetlerinde ciddi sorunlar yaşamıştır. İran’ın

⁷³ Peyrouse, Sebastien, “Shiism in Central Asia: The Religious, Political, and Geopolitical Factors”, The Central Asia-Caucasus Analyst, 20 Mayıs 2009, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/11842-analytical-articles-caci-analyst-2009-5-20-art-11842.html>, (07.04.2023).

⁷⁴ Tacikistan, İran’ı Kirli Oyunlardan Vazgeçmeye Çağırıyor, Kazakistan.kz, 24 Ekim 2017, <http://www.kazakistan.kz/tacikistan-irani-kirli-oyunlardan-vazgecmeye-cagirdi/>, (28.01.2023).

⁷⁵ Aynı yerde.

⁷⁶ Turkmenistan and Iran Intend to Strengthen Cultural and Humanitarian Cooperation, Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, <https://www.mfa.gov.tm/en/news/3612>, (07.04.2023).

⁷⁷ Days of Culture of the Islamic Republic of Iran Opened in Turkmenistan, Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, <https://www.mfa.gov.tm/en/news/3608>, (07.04.2023).

önündeki diğer bir sorun ise Türk dünyasında yürütülen bütünleşme sürecidir. Çünkü bölgedeki beş devletin dördü, Türk kökenlidir. Bu nedenle İran, Tacikistan ve Afganistan'ı da yanına alarak "Farsça Konuşanlar Topluluğu" olarak adlandırılabilir girişimlerle bir Fars eksenini yaratmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte bölge devletleri dünyaya açılma noktasında İran coğrafyasını önemli bir güzergâh olarak görmekte ve Hazar Havzası merkezli projelerde bu ülkeyi de hesaba katmaktadırlar. Bu durum Tahran yönetiminin elini bölge başkentleriyle münasebetlerde güçlendirmektedir. Orta Asya coğrafyasındaki yatırım ihtiyacı da düşünüldüğünde, İran'ın kendisine karşı uluslararası camiada tarafından uygulanan yaptırımlardan kaçış güzergâhı olarak gördüğü bölge ülkeleriyle olan ekonomik ilişkilerini geliştirmeye gayret edeceği ifade edilebilir. Nitekim yukarıda ortaya konduğu üzere son yıllarda İran'ın bölgeyle iktisadi münasebetleri enikonu gelişmektedir. Bu durum kendini, Tacikistan ile yaşanan normalleşme sürecinde, Mirziyoyev döneminde Özbekistan ile ticari ilişkilerin güçlenmesinde, Kazakistan ile imzalanan anlaşmalarda, Kırgızistan ve Türkmenistan ile ikili ticaret hacimlerinin ivme kazanmasında göstermektedir.

Diğer yandan İran, kültür diplomasisi aracılığıyla Orta Asyalılar ve kendi halkı arasında köprü kurmak suretiyle ikili ilişkilerin insani boyutunu güçlendirmeye gayret etmektedir. Bu çerçevede Tahran yönetiminin Farsça öğrenimine, Fars şiirinin ve İran kültürünün zirve şahsiyetlerinin tanıtımına büyük önem verdiği söylenebilir. Fakat İran, Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerinde İslami öğeleri ön plana çıkardığı durumlarda ikili münasebetlerin sarpa sardığının da bilinci içinde hareket etmektedir.

Sonuç olarak İran, 1991 yılından bu yana Orta Asya ülkeleriyle ikili ve çok yönlü ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır. Bölgede İran'a en yakın aktör olarak öne çıkan ülke Tacikistan'dır. Bunda kültürel unsurlar belirleyici bir rol oynamaktadır. Lakin mezhepçilik, ilişkilerde soğuk rüzgârların esmesine sebebiyet vermiş ve vermektedir. Geline aşamada İran, Tacikistan ile yalpalayan ilişkilerini yoluna sokmuş gözükmektedir. Özbekistan uzun yıllar İran'a karşı soğuk davranmış olsa da Mirziyoyev dönemiyle birlikte iki ülke arasındaki ticari ilişkiler hız kazanmıştır. Türkmenistan söz konusu olduğunda ise iki ülkenin birbiriyle sınırdaş olmasının ikili ilişkilere olumlu bir şekilde yansıdığı ifade edilebilir. Benzer bir durum Kazakistan ve Kırgızistan açısından da geçerlidir. Tüm bu bilgiler doğrultusunda İran ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkilerin gelecekte sağlam bir zeminde gelişeceğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Akdevelioğlu, Atay, İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları, Uluslararası İlişkiler Dergisi, 1(2), 2004, ss. 129-160.
- Akkaya, Saffet, İbrahimli, Haleddin, İran'ın Bölgesel Güce Yükseliş Süreci, Güvenlik Stratejileri Dergisi, Yıl: 14, Sayı: 28, ss. 157-186.
- Ametbek, Dinmuhammed, İran ve Orta Asya: Tarih, Kültür ve Politika, ANKASAM, Ankara 2017.
- Azizi, Hamidreza, Iran'a Launch of 'Look East' 2.0, Al-Monitor, 8 Ekim 2018, <https://www.al-monitor.com/originals/2018/10/iran-region-regional-security-dialogue-multilateralism.html>, (02.02.2023).
- Başaran, Doğacan, İran Dış Politikasında İmparatorluk Vizyonu: Pers Yayılmacılığı, Ankara 2022.
- , Realizm-İdealizm İkilemi Bağlamında İran'ın Dış Politika Yönelimlerine Teorik Bir Bakış, Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 1(2), İran Özel Sayısı, 2017, ss. 220-244.
- Cafiero, Giorgio ve Al Makaleh, Shehab, İran'ın Doğu'ya Bakış Stratejisi, İRAM, 3 Ağustos 2019, www.iramcenter.org/iranin-doguya-bakis-stratejisi, (02.02.2023).
- , Iran's Stakes in the Kyrgyzstan-Tajikistan Standoff, Gulf International Forum, 8 Ekim 2022, <https://gulfif.org/irans-stakes-in-the-kyrgyzstan-tajikistan-standoff/>, (04.04.2023).
- Casarini, Nicola, When All Roads Lead to Beijing. Assessing China's New Silk Road and its Implications for Europe, The International Spectator, 51(4), 2016, ss. 95-108.
- Clark, Brenton, Persian Games: Iran's Strategic Foothold in Tajikistan?, Open Democracy, 10 Nisan 2012, www.opendemocracymet/old-russia/brenton-clark-persian-games-iran-s-strategic-foothold-in-tajikistan, (23.01.2023).
- Dautova, Ilana, Kazakh Diaspora in Iran and the Nurly Kosh Program, Eurasian Research Institute, Weekly E-bulletin, No 270, <https://eurasian-research.org/wp-content/uploads/2020/10/Weekly-e-bulletin-31.08.2020-06.09.2020-No-270.pdf>, (03.04.2023).
- Days of Culture of the Islamic Republic of Iran Opened in Turkmenistan, Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, <https://www.mfa.gov.tm/en/news/3608>, (07.04.2023).
- Dilek, Kaan, Türk Cumhuriyetleri'nin Bağımsızlıklarının 20. Yılında İran'ın Orta Asya Politikası, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara 2011.
- Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), T. C. Dışişleri Bakanlığı, https://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati_eit_tr.mfa, (24.01.2023).
- Elias, Firas ve Erol, Mehmet Seyfettin, İslam Devrimi Sonrasında İran Dış Politikasının Ummu'l Kura Teorisi Bağlamında Analizi, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 5(1), Mayıs 2021, ss. 361-385.
- Erol, Mehmet Seyfettin ve Çakıroğlu, Latif N., Köpetdağı'nın İki Tarafındaki Komşular: Türkmenistan-İran İlişkilerinin Son On Yılı, Avrasya Dosyası, 7(2), 2001, ss. 206-234.
- Farzad Ramezani Bonesh, Iran-Central Asia Multilateral Trade: Development & Prospects, 30 Nisan 2023, <https://www.silkroadbriefing.com/news/2023/04/30/iran-central-asia-multilateral-trade-development-prospects/>, (17.05.2023).
- Gussarova, Anna ve Andžāns, Māris, Political and security relations - Mapping Central Asia's relations with other Asian states, SEnECA Policy Paper, No 2, September 2018.
- Güzel, Şule, "Devrim İhracı" Politikaları Kapsamında İran İslam Devrimi ve Etkileri, Akademik Kaynak, <https://www.akademikkaynak.com/wp-content/uploads/2018/09/DEVIR%20M-%20HRACI-POL%20T%20KALARI-KAPSAMINDA-%20IRAN-%20SLAM-DEVIR%20M-%20VE-ETK%20LER%20.pdf>, (02.02.2023).

Iran Strengthens Ties to Central Asia with Uzbekistan Deals, Al Monitor, 14 Eylül 2022, <https://www.al-monitor.com/originals/2022/09/iran-strengthens-ties-central-asia-uzbekistan-deals#ixzz7uR65MLwD>, (28.01.2023).

Iran Threatens Uzbekistan Over Tajik Rail Problems, RFE/RL, 17 Haziran 2010, https://www.rferl.org/a/Iran_Threatens_Uzbekistan_Over_Tajik_Rail_Problems/2074185.html, (04.04.2023).

Iran, Kazakhstan Call for Increased Naval Relations, Iran Front Page, 28 Eylül 2017, <https://ifpnews.com/iran-kazakhstan-call-increased-naval-relations/>, (04.04.2023).

Iran, Kyrgyzstan Ready for Comprehensive Cooperation, Mehr News Agency, 19 Nisan 2017, <https://en.mehrnews.com/news/124890/Iran-Kyrgyzstan-ready-for-comprehensive-cooperation>, (28.01.2023).

Iran, Kyrgyzstan Set 10-Year Roadmap for Co-op, Tehran Times, 23 Aralık 2016, www.tehrantimes.com/news/409390, (21.01.2023).

Iran Report: September 20 2004, Volume 7, Number 32, <https://www.rferl.org/a/1342700.html>, (15.05.2023).

Iran, Uzbekistan Sign Deal On Joint Security Cooperation, Iran International, 03 Aralık 2022, <https://www.iranintl.com/en/202203123195>, (04.04.2023).

Iran's Trade with Turkmenistan on Pace to Double This Year, Al Monitor, 30 Ağustos 2022, <https://www.al-monitor.com/originals/2022/08/irans-trade-turkmenistan-pace-double-year#ixzz7uR9Xx8eB>, (28.01.2023).

Iran, Turkmenistan to boost military cooperation, Azernews, 15 Eylül 2014, <https://www.azernews.az/region/70738.html>, (05.04.2023).

Is the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan railway route finally happening?, RailFreight.com, 06 Haziran 2022, <https://www.railfreight.com/beltandroad/2022/06/06/is-the-china-kyrgyzstan-uzbekistan-railway-route-finally-happening/?gdpr=deny>, (05.04.2023).

İsakov, Abdrasul, Şehname'nin İran Dış Politikası'ndaki Yeri: Orta Asya Cumhuriyetleri Örneği, Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 4(1), Mayıs 2020, s. 207-239.

İyikan, Necati (ed.), Orta Asya - Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler Siyasi Gelişmeler: 1991-2010, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2011, ss. 611-669.

Kaleji, Vali, Iran Opens Ababil-2 Drone Factory in Tajikistan: Reasons and Implications, The Jamestown Foundation, 14 Haziran 2022, <https://jamestown.org/program/iran-opens-ababil-2-drone-factory-in-tajikistan-reasons-and-implications/>, (04.04.2023).

Kaya, Emrah, "İran İslam Cumhuriyeti - Çin Halk Cumhuriyeti Orta Asya ve Güney Kafkasya Siyaseti (1991- 2010)", İyikan, Necati (ed.), Orta Asya - Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler Siyasi Gelişmeler: 1991-2010, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2011, ss. 611-669.

-----, Orta Hat'tın ve Kuşak-Yol'un Eksik Halkası: Kırgızistan, ANKASAM, 27 Temmuz 2022, <https://www.ankasam.org/orta-hattin-ve-kusak-yolun-eksik-halkasi-kirgizistan/>, (05.04.2023).

Kazakhstan and Iran Agree to Boost Trade and Economic Cooperation During Tokayev's Official Visit to Tehran, Astana Times, 20 Haziran 2022, <https://astanatimes.com/2022/06/kazakhstan-and-iran-agree-to-boost-trade-and-economic-cooperation-during-tokayevs-official-visit-to-tehran/>, (26.01.2023).

Keohanne, Robert ve Nye Joseph, Power and Interdependence, Harper Collins Publishers, UK 1989.

Keyik, Mehmet ve Erol, Mehmet Seyfettin, Realizme Göre Güç ve Güç Dengesi Kavramları, Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 3(1), 2019, ss. 12-49.

Kızılaltan, Alaattin ve Sandalcılar, Ali Rıza, Türkiye'nin Dış Ticaretinde Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (ECO) Yeri ve Önemi, Avrasya Etüdüleri, 38/1, 2011, ss. 99-122.

- Kyrgyzstan president, FM due in Iran in coming days, Mehr News Agency, 5 Şubat 2023, <https://en.mehrnews.com/news/197031/Kyrgyzstan-president-FM-due-in-Iran-in-coming-days>, (04.04.2023).
- Layne, Christopher, China's Challenge to US Hegemony, *Current History*, 107, 2008, ss. 13-18.
- Mousavi, Mohammad ve Khodaei, Esfandiar, Iran and the Shanghai Cooperation Organization, *Iranian Review of Foreign Affairs*, 4(1), 2013, s. 185-210.
- Lob, Eric, Iran's drone factory in Tajikistan, MEI, 3 Haziran 2022, <https://www.mei.edu/publications/irans-drone-factory-tajikistan>, (04.04.2023).
- Nazarbayev, Nursultan, *Yüzyıllar Kavşağında*, Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, Ankara 2012.
- Nye, Joseph S., *Soft Power*, Public Affairs, New York 2004.
- Ormuşev, Asan ve İsakov, Abdrasul, Kırgız Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti'nin 1992-2018 Yılları Arasındaki İlişkileri, 2/2, Aralık 2018, ss. 249-275.
- Özgüven, Fatih-Başaran, Doğacan, "İran'ın Orta Asya Politikasında Yumuşak Güç: Tacikistan Örneği", *Büyük Güçlerin Kıskaçındaki Ülke Tacikistan*, Fahri Türk, der., Ankara, 2022, ss. 149-179.
- Pannier, Bruce, Turkmenistan/Iran: Good Relations Take Turn For The Worse, RFE/RL, 15 Ocak 2008, <https://www.rferl.org/a/1079354.html>, (05.04.2023).
- Peyrouse, Sebastien, "Shiism in Central Asia: The Religious, Political, and Geopolitical Factors", *The Central Asia-Caucasus Analyst*, 20 Mayıs 2009, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/11842-analytical-articles-caci-analyst-2009-5-20-art-11842.html>, (07.04.2023).
- President Sadyr Zhaparov met with Seyyed Ebrahim Raisi, President of Iran, Ministry of Foreign Affairs of Kyrgyzstan, <https://mfa.gov.kg/en/dm/Embassy-of-the-Kyrgyz-Republic-in-the-Islamic-Republic-of-Iran/news/20393>, (21.01.2023).
- Rad, Javad, Iran's Cultural Diplomacy and Cultural Centers, USC Central Public Diplomacy, 7 Nisan 2010, <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/iran%E2%80%99s-cultural-diplomacy-and-its-cultural-centers>, (02.02.2023).
- Satubaldina, Assel, Iranian cultural centre head commends ties between Kazakhstan and Iran, *The Astana Times*, 24 Temmuz 2018, <https://astanatimes.com/2018/07/iranian-cultural-centre-head-commends-ties-between-kazakhstan-and-iran/>, (05.04.2023).
- Semiz, Yaşar ve Akgün, Birol, Büyük Orta Doğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(9), 2009, ss. 162-181.
- Şeker, Şevket, Pragmatizm ve Yaptırım Kıskaçında İran'ın Orta Asya Politikası, *Asya Studies*, 6(19), 2022, ss. 229-244.
- Tajikistan accuses Iran of involvement in 1990s civil war: TV documentary, Reuters, 9 Ağustos 2017, <https://www.reuters.com/article/tajikistan-iran-idINKBN1AP0ZG>, (04.04.2023).
- Tacikistan, İran'ı Kirli Oyunlardan Vazgeçmeye Çağırıyor, *Kazakistan.kz*, 24 Ekim 2017, <http://www.kazakistan.kz/tacikistan-irani-kirli-oyunlardan-vazgecmeye-cagirdi/>, (28.01.2023).
- Tacikistan İslami Uyanış Partisi Kapatıldı, *Dünya Bülteni*, 15.09.2015, <https://www.dunyabulteni.net/asya/tacikistan-islami-uyanis-partisi-kapatildi-h341883.html>, (12.05.2023).
- Tajikistan/Iran, OEC, <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/tjk/partner/irna>, (28.01.2023).
- Trade Map, <https://www.trademap.org/index.aspx>, (06.06.2023).

Turkmenistan and Iran Intend to Strengthen Cultural and Humanitarian Cooperation, Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan, <https://www.mfa.gov.tm/en/news/3612>, (07.04.2023).

Türk, Fahri, Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan, Astana Yayınları, Ankara 2017.

-----, Uluslararası Çatışmalar Bağlamında Tacikistan İç Savaşı (1992-1997), Yunus Yoldaş ve Özlem Becerik Yoldaş (der.) 21. Yüzyılda Krizler Dönüşen Uluslararası Sistemde Devletler, Der Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 370-392.

-----, Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi: Kötencilikten İlimli İslam Anlayışına, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları, Cilt 9, Sayı 18, Yıl 2014, ss.165-193.

Türkiye Konuşulurken Şanghay İşbirliği Örgütü'nden İran Hamlesi Geldi!, Haberler, 26 Kasım 2016, <https://www.haberler.com/sanghay-isbirligi-orgutu-nden-iran-hamlesi-mi-8998524-haberi/>, (04.12.2022).

Uzbekistan denies rumors about assembling Iranian drones on its territory, Kun.uz, 27 Kasım 2022, <https://kun.uz/en/news/2022/10/27/uzbekistan-denies-rumors-about-assembling-iranian-drones-on-its-territory>, (04.04.2023).

Uzbekistan–Iran relations: Historical ties and modern cooperation, Tehran Times, 26 Şubat 2023, <https://www.tehrantimes.com/news/482362/Uzbekistan-Iran-relations-Historical-ties-and-modern-cooperation>, (03.04.2023).

Yeğın, Abdullah, Devrimin 35. Yılında İran Dış Politikası, SETA Perspektif, 31 Şubat 2014.